



1. תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת בבא מציעא פרק ז הלכה א

מתני' השוכר את הפועלין ואמר להן להשכים ולהעריב מקום שנהגו שלא להשכים ולהעריב אינו יכול לכופן מקום שנהגו לזון יזון לספק מתיקה יספק הכל כמנהג המדינה מעשה בר' יוחנן בן מתיה שאמר לבנו צא ושכור לנו פועלין ופסק עמהן מזונות וכשבא אצל אביו אמר לו אפי' את עושה להן כסעודת שלמה בשעתו לא יצאת ידי חובתך עמהן שהן בני אברהם יצחק ויעקב אלא עד שלא יתחילו במלאכה צא ואמור להן על מנת שאין לכם אלא פת וקטנית בלבד רשב"ג אומר לא היה צריך הכל כמנהג המדינה: גמ' אמר רב הושעיה זאת אומרת המנהג מבטל את ההלכה

2. שו"ת הרשב"א חלק ד סימן רס

דיני המס בכל מקום, אין יסודותן בהררי קודש התלמוד. ובכל מקום ומקום, תמצא בו דינים מחונפים על פי הנהוג, והסכמת גדוליהם, אשר גבלו ראשונים. ורשאיין הן בני העיר לעשות תקנות קבועות, ומנהגים ידועין, כפי מה שירצו שלא ע"פ ההלכה, שזה דבר שבממון הוא. ועל כן, אם יש מנהג ידוע להם בדבר זה, הלך אחר המנהג. שהמנהג מבטל את ההלכה, בכיוצא בזה.

3. תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת יבמות פרק יב

ר' בא רב יהודה בשם רב אם יבא אליה ויאמר שחולצין במנעל שומעין לו. שאין חולצין בסנדל אין שומעין לו. שהרי הרבים נהגו לחלוץ בסנדל. והמנהג מבטל את ההלכה. רבי זעירה רבי ירמיה בשם רב אם יבוא אליה ויאמר שאין חולצין במנעל שומעין לו. שאין חולצין בסנדל אין שומעין לו שהרי הרבים נהגו להיות חולצין בסנדל. והמנהג מבטל את ההלכה.

4. תוקפם של המנהגים בישראל - הרב ברוך אפרתי <http://www.daat.ac.il/daat/toshba/maamarim/tokpam-2.htm>

הרשב"א (שו"ת הרשב"א סימן רצג) נשאל לגבי מנהג שנהגו להזכיר לציבור את אמירת "יעלה ויבוא" בין קדיש לתפילת מעריב. לאחר שהתיר מכמה סיבות, המשיך וכתב: "ופוק חזי מאי עמא דבר וכן נוהגין בכל מקום ולא מיחה אדם בדבר". א"כ, הרשב"א תולה את נאמנותו ההלכתית של המנהג בכך ש"לא מיחה אדם בדבר", הוי אומר, כיוון שלא מצינו שאחד מתלמידי החכמים בעבר מחה על כך, הרי שזו ודאי היתה דעתם, וזו ודאי סמכות הלכתית. נראה אם כן, שהרשב"א מעניק למנהג תוקף של שיקול דעתם של הראשונים שקדמו לו. גם הרא"ש אומר כהרשב"א (שו"ת הרא"ש כלל נה), אלא שיותר מפורשות: "הלך אחר המנהג, דיש לתלות שנראה לגדולים שהנהיגו המנהג שהלכה כן". גם מהר"י קולון (שורש נד) כתב כהרשב"א, גם הוא כהרא"ש, יותר במפורש: "דאין יתכן מנהג קבוע שיפול בו הטעות לעשות כנגד כל חכמי הדור" משמע מפורשות מדברי המהר"ק שהתוקף של המנהג נובע משתיקת "כל חכמי הדור" שמן הסתם אם שתקו, פסקו להיתר.... ניכר אם כן, מחבל הפוסקים שהובאו לעיל, שהטעם המרכזי לתוקפו של המנהג הוא שתיקת החכמים בדורות שקדמו, צעד המהווה פסיקה הלכתית... הירושלמי (פאה פ"ז ה"ה) אומר: "כל מקום שהלכה רופפת בידיך לך אחר המנהג". רוח הדברים הללו מצאנו גם בבבלי...

אמנם, עתה אחר שהוברר מעמדו של מנהג שיכול להכריע בדיני דאורייתא מסופקים (לפחות לתוס'), יש לנו לעיין האם מנהג לא רק מכריע אלא גם בר סמכא לחלוק על הלכה. מצינו בעניין מספר שיטות מרכזיות:

שיטת רב האי גאון: רה"ג (תמים דעים קיט) כותב: "ודברי הרבים היא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא. ויותר מכל ראייה מזה פוק חזי מאי עמא דבר וזה העיקר והסמך. ואחר כך, אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו בגמרא בענין הזה, ואם יש בה... שלא יתכוין (למנהג ב.א.)... אינו עוקר את העיקר". אם כן, מפורשות כותב רב האי גאון, שכל כוחה של הגמרא היא מהסכמת הציבור, ואם הסכימו ונהגו דבר שונה, הרי שאין הש"ס "עוקר את העיקר" - את המנהג. וכיוון שדברי רה"ג מכוונים כללית ל"כל הדברים שנאמרו בגמרא", הרי שאין סיבה לחלק בין דין מדבריהם שפורש בש"ס לבין דין שנלמד מן התורה ופורש בש"ס 10.

שיטת מהר"י קולון:

מהר"ק (שורש ח' ושורש ט') טוען כי מנהג הסותר את ההלכה (שוב נזכיר שאנו מדברים על מנהג שאותו הגדיר רש"י בתור מנהג כשר) תקף ולכן יש ללכת על פיו.

אמנם, הרמ"א (שו"ת הרמ"א כא, או יט בדפוס ישן) מביא שדברי מהר"ק הם בתנאי שלפחות פוסק אחד סובר כמנהג...

שיטת הרא"ש:

הרא"ש (שו"ת הרא"ש כלל נה סימן י) טוען שכל תוקפו של המנהג הוא כהרחקה מאיסורים, אך אם המנהג הוא "מנהג שיש בו עבירה" כדבריו, הרי שאין לו כל תוקף. ומהו מנהג שיש בו עבירה? עונה הרא"ש: "דאין בי"ד מתנין לעקור דבר מן התורה אלא בשב ואל תעשה אבל לא בקום עשה" מפשטות הדברים משמע ששיטת הרא"ש היא שדווקא בקום עשה המנהג בטל, אך אם יש מנהג לא לעשות דבר מן התורה, הוא כן נשאר, שהרי דימה את ערך המנהג לתקנת בי"ד שאינה תקפה אם היא מורה לעבור על איסור אך תקפה אם מורה להתחמק מאיסור ולא לעשותו. אולם דא עקא, שבהוצאת הרא"ש החדשה (מכון ירושלים התשנ"ד) נוספו מכתבי יד עתיקים עוד מילים, הנותנים לשיטת הרא"ש גוון אחר לגמרי. שם מופיע: "דאין בי"ד מתנין לעקור דבר מן התורה [ואפילו סנהדרי גדולה היושבת בלשכת הגזית אין לה כח לעקור דבר מן התורה] אלא בשב ואל תעשה אבל בקום עשה לא". מהמלה אפילו וכו' משמע שלא השווה הרא"ש את המנהג לכח דרבנן, אלא שאמר, ודאי שאין מנהג מועיל בשום דבר, שאפילו סנהדרין יכלה לעקור רק חלק מסויים, אך לא את הכל, אז ודאי שמנהג לא... אוסיף עוד, שהפרי חדש) 14 דיני מנהגי איסור) סובר כמו ההבנה שלנו בגרסא ה"חדשה" של דברי הרא"ש, הוי אומר, הוא סובר שאין למנהג כל תוקף אלא כאשר הוא עומד לבד ולא מול איסור כלשהו או חשש אפילו רחוק של נדנוד איסור.

5. רב האי גאון, תמים דעים, קי"ט

הדבר שאנו יוצאין מידי חובותינו ועושים בו רצון יוצרנו נכון הוא וברור בידינו, ירושה משולשת מעותקת ומקובלת בקבלה מאבות לבנים, דורות רצופים בישראל... והלכה הולכת ופשוטה היא בכל ישראל, וכיוון שמעשה הזה בידינו, נכון והלכה למשה מסיני כי כבר יצאו ידי חובתם, כבר סר כל קושיא. ואם יאמר אדם - אם תש"ת העיקר הרי תר"ת בטילה, ואם תר"ת העיקר הרי תש"ת בטילה. תחילת תשובותיו - מניין אנו יודעים כי יש עלינו מצוה לתקוע ביום זה, ועיקר התורה הכתובה מנין אנו יודעים כי היא תורת משה שכתבה מפי הגבורה, אלא מפי עם ישראל, הנה אלו המעידים עליה, גם הם מעידים כי במעשה זה יצאנו ידי חובותינו, וכי כן העתיקו בקבלה מפי הנביאים הלכה למשה מסיני, ודברי הרבים הוא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא, ויותר מכל ראייה פוק חזי מה עמא דבר, זה העיקר והסמך, ואחר כך אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו במשנה או בגמרא בעניין הזה, ומה שיעלה מהם ויתרץ כאשר עם נפשנו - מוטב, ואם יש בה כלום שלא יתכוון כאשר בלבנו ולא יתברר בראיה - אינו עוקר את העיקר" (ז).

6. ר' חיים נבון

אמנם, כבר העירו החוקרים [3] שאין במקרה זה ממש התנגשות ישירה בין המנהג לבין ההלכה, כיוון שההלכה הקלאסית שבידינו הולמת דווקא את מנהג העם. אך מהביטוי שבירושלמי משתמע שאכן למנהג יש עדיפות בנסיבות מסוימות על ההלכה, תפישה חסרת פשר לפי הגישות שהצגנו בתחילת השיעור. ואכן, כך הבינו בני ארץ ישראל למעשה את עמדת הירושלמי: "ואף הוא (= רב יהודאי גאון) כתב לארץ ישראל בשביל סירכא, ובשביל כל המצוות שנוהגין בהן שלא כהלכה אלא כמנהג שמד, ולא קיבלו ממנו, ושלחו לו 'מנהג מבטל להלכה' " (גנזי שכטר, ח"ב, עמ' 559). לפי התפישה המעדיפה את המנהג על פני ההלכה, מובן שהמנהג אינו מצומצם דווקא לתחום ההלכתי. ולפי תפישה זו לא נופתע למקרא הדברים המופיעים במסכת סופרים:

"אין הלכה נקבעת עד שתהא מנהג (מסכת סופרים י"ד, טז)

לפי דברי מסכת סופרים, לא ההלכה היא שנותנת תוקף למנהג, אלא המנהג הוא שנותן תוקף להלכה. איך אפשר להצדיק מבחינה רעיונית את עדיפותו של המנהג על פני ההלכה? ההצדקה תסתמך על כך שיש מסורת מעשית איש מפי איש, המתייחסת דווקא למעשה בפועל, ולא להלכה התיאורטית (כדברי רב האי גאון); או שתסתמך על כך שסמכות הפסיקה נתונה בידי עם ישראל, אולי בגלל שיש לו אינטואיציה בריאה, חוש רוחני מפותח, או אפילו רוח הקודש. כך עולה מדבריו של הלל במסכת פסחים...:

וכך פירש בעקבות הלל בעל ספר 'יד אליהו':

"הרי מבואר לנו, דמה שהמנהג מוסכם אצל כל ישראל הוא על פי רוח הקודש, שהש"י הופיע ביניהם וממש כעל פי נביא הנהיגו, כי על ידי הרצון והמעשה לשם שמים מאיר השי"ת בכלל כנסת ישראל רוח הקודש איך לנהוג" (יד אליהו, פסקים סי' כ"ה).

7. שו"ת חתם סופר ח"א אר"ח, קמ"ה] זה מאד קיצוני, וכנראה סותר סוגיא בנדריים]

כי הרבה חשו חכמים להך מנהגא (= יו"ט שני) כי רב הוא, וכמה גדול כח המנהג הזה שאומרים בקידוש 'יום טוב העצרת הזה', וכן בתפילה... וכי קיל בעיני רבותינו בעלי התוס' לומר 'יו"ט פלוני הזה' בשקר וכזב לולי אלים וחמור הך מנהגא, וקרוב לי לומר שהוא איסור דאורייתא בנדר שהודר ברבים ונתפשט בכל ישראל, וכל הקולות דמקלינן ביה ובעונשו... היינו שמתחלה כך קבלוהו כאיסור דרבנן, אך מה שקבלו ובאופן שקבלוהו הוא איסור דאורייתא ועובר על 'בל יחל', והנדר היינו הקבלה שמקבלים... והארכתי בזה קצת כי בעו"ה רבו פריצי עמינו כעת, העמידו חזון שקר ושוחקים על יו"ט שני כי מנהג בעלמא הוא, ולא אבו להלך בעקבי חכמי ישראל, בנפשם דיברו ולא ידעו ולא יבינו בחשכה יתהלכו

8. ר' חיים פאלאג'י, משא חיים, מנהגים סי' ר"ג

אין לשנות שום מנהג מהמנהגים הקבועים... וזאת תורת האדם השלם, לאחוז במעשה האבות ולא יטה ימין ושמאל. דאם יבוא לסמוך כל אחד על פי הכרעתו ושיקול דעתו, ולתקן כפי אשר יכשר בעיניו, ולא יחוש למי שקדמוהו - היום יבטל מנהג אחד, ולמחר שתיים, וכן למחרתו, וממילא כל המנהגים יעדרון ותהיה תורה חדשה בכל דור ודור. וימשך מזה לפשוט גם בדברים שנהגו בהם איסור על פי גדול הדור ושופט אשר יהיה בימים ההם, ועבירה גוררת עבירה"

9. הקדמה ליד החזקה לרמב"ם

גם יתבאר מהם דברים שגזרו חכמים ונביאים שבכל דור ודור לעשות סייג לתורה כמו ששמעו ממש בפירוש. שנאמר ושמרתם את משמרת עשו משמרת למשמרת. וכן יתבאר מהם המנהגות והתקנות שהתקינו או שנהגו בכל דור ודור כמו שראו בית דין של אותו הדור. לפי שאסור לסור מהם שנאמר לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל.